

Vyhnanství sázavského konventu v Uhrách a jeho odraz ve výstavbě býv. kláštera na Sázavě ve druhé polovině 11. století

KVĚTA REICHERTOVÁ

Nález centrální sakrální stavby v severní zahradě bývalého klášterního areálu v Sázavě podnítl k zamyšlení nad tímto stavebním útvarem, k němuž se vztahuje několik historických dat (Letopis Mnicha sázavského, Kosmova kronika česká). Vývojem centrálních románských staveb v Čechách se zabývalo už dříve několik historiků umění (A. Merhautová-Livorová 1955; zde je uvedena i ostatní literatura). Všimněme si historických souvislostí, které dokreslují postavení přemyslovského státu ve střední Evropě, kde se střetávaly zájmy okolních sousedů i papežské kurie (R. Nový 1972). Obratnost jednotlivých panovníků, jejich příbuzenské svazky i společenská situace uvnitř státu udávaly často směr řešení a jeho výsledek. Břetislavem I. († 1055) končí jedna fáze politického vývoje sjednoceného přemyslovského státu. Od druhé poloviny 11. století konflikt mezi římským císařem o investituru zasáhl i do politických poměrů celé slovansko-uherské střední Evropy. V Čechách se ujímá vlády Spytihněv II. (1055—1061), který dosahuje uznání svého knížectví u císaře Jindřicha II. v Řezně roku 1055. Jeho bratr Vratislav II. odchází do vyhnanství do Uher a s ním i sázavský konvent, jemuž Spytihněv nepřál a dle slov Mnicha sázavského jim vytýkal, „že se zapletli slovanským písmem do kacířství a pokrytectví a že jsou vůbec neznabozi“. Dalším důvodem odchodu sázavských do Uher byla také ta okolnost, že podporovali odbojného Vratislava v jeho zápase o knížecí stolec, neboť nedůvěřovali Spytihněvově snaze zalíbit se papeži Řehoři VII.

Na arpádovském dvoře krále Ondřeje a jeho manželky Anastazie z rodu Rurikovců upevnily se styky sázavského konventu s Kyjevem. Svědčí o tom i literárně-historické prameny (Bláhová—Rogov—Konzal 1976). I když bylo Řezno v náboženském životě českého státu úspěšnější než Velká Morava je zřejmé, že slovanský kultovní jazyk se dlouho udržoval a že slovanští kněží neměli nepřátelský poměr k latinské liturgii ani k latinským světcům. Dokažuje to konečně opět Mnich sázavský, když vyjmenovává všechny ostatky uložené do Božetěchovy přestavby, které patří jak východním tak západním světům. Jsou i některé důkazy o tom, že v benediktýnských kruzích v Čechách žila symbióza slovanského i latinského písemnictví (Slovanské glosy z kláštera ostrovského).

Také do arpádovské říše pronikala křesťanská ideologie ze západu a z východní oblasti byzantské. (Sv. Štěpán se obklopoval Řeky.) Stará Pannonie se stala centrem říše arpádovské s hlavním sídlem kmene Maďarů ve Stoličném Bělehradě (antická Alba Regia, dnešní Szekesfehervár). Už v 11. století pronikaly do Uher kulturní vlivy z Byzance. (Diadém pro Gejzu I. od císaře Michala Ducase roku 1075 se stal součástí uherské koruny.)

Vedle benediktýnských klášterů vznikaly zde už v 10. století kláštery

byzantské (řeckovýchodního typu). Visegrád n. Dunajem už v 9. století patřil velkomoravské říši a později zde stával baziliánský klášter na Šibriku n. Dunajem. Maďarští archeologové zjistili, že ve Stoličném Bělehradě, zničeném později Turky, stávaly významné raně křesťanské stavby, z nichž jedna je v půdoryse vyznačená před dnešním barokním chrámem Petra a Pavla. Má podobu tetrakonchy obdobných rozměrů jako má nalezená centrála v Sázavě (Székesfehérvár $12,5 \times 12,5$ m, Sázava $11,70 \times 12,20$ m). Našel se v ní pohřeb považovaný za pozůstatky prvního křesťanského knížete Gézy († 997). Tato stavba byla objevena téměř současně se sázavskou centrálou (1974), dosud nebyla kromě novinářské popularizace uvedena do odborné literatury.

Je samozřejmé, že i jinde v Evropě se setkáváme se staršími i novými archeologickými objevy centrálních sakrálních dispozic tetrakonchálního typu. Jejich zařazování a hodnocení do proudu architektonického vývoje raného středověku je rozdílné, podléhá soudobým vědomostem a je středem obsáhlých intelektuálních úvah. Problematiku kolem českých centrál obdobného typu (s hranolovým středem) zpracovala už kdysi A. Merhautová-Livorová (op. cit.) a je zřejmé, že umělecko-historické úvahy, byť podepřené historickými daty, jsou velmi labilní a odkázané na upřesnění historicko-archeologickou metodou. Tak je tomu i v prostředí karolinsko-ottonských staveb (W. Elfemann 1899), i v benediktýnských stavebních útvarech (W. Guyan 1979) aj. Ve vypracované

Obr. 1. Sázava. Severní zahrada. Centrála sv. Kříže. Současný stav.

dispozici benediktýnských klášterů vyčleňuje historická archeologie stavební útvary tetrakonchálního typu, které naznačují střetávání a symbiózu mezi latinským a východním kultem. Jen z tohoto nadstavbového pohledu můžeme rozumět změti stavebních typů raného středověku jak názorně rozvedl W. Braunfels 1969. Je samozřejmé, že zpracování hmotného těla stavby je pak výsledkem složitých proudů společenského vývoje odrážejících se v raněstředověkém umění všech odvětví.

Všechny dosavadní názory na vývoj románských centrálních staveb, které je dávaly do souvislosti buď se stavbami jihovýchodní Evropy nebo přímo s Byzancí, dokonce s Armenií (Krautheimer 1965), nebo se přidržovaly souvislosti helenistickořímských, se částečně dotýkaly kořene problému. Je zřejmé, že není nic nového na světě. Vše vzniká a obměňuje starší předlohy na základě nové společenské ideologie. Máme-li být spravedliví k tomuto problému, musíme vzít v úvahu, kde se nejdříve střetáváme s centrálními útvary tetrakonchálního typu. Je to Armenie s nejstaršími svatyněmi ze 6. a 7. století (Mastara, Ečmiadzin, Zvartnots) a řadou dalších z 9. a 10. století (jezero Sevan se svými svatyněmi), (B. Brentjes 1976), dále Gruzie, kde nalézáme opět půdorysné dispozice v podobě řeckého kříže v různém konstruktivním řešení od 6. století (Džvary, Ateni, Šuamta, Martvili, Dranda atd.) (T. Gersamia 1975).

Největší rozkvět architektury v Řecku nastal mezi 10. a 11. stoletím. Z té doby se také zachovaly centrální stavby zvl. v Soluni (11. století, sv. Apoštolů, Panigia Chalkeon), v Mistře (Pantanassa, Metropolis) aj. (E. Melas [Ed] 1972).

Naznačené historické a umělecko-historické skutečnosti osvětlují postavení střední Evropy v střetávání různých kulturních proudů, předznamenáných společenským vývojem v 11. století. Máme-li podepřít historické datování sázavské centrály (Reichertová 1978) do roku 1070 (den svěcení) také společenskými vztahy, pak nás exil sázavských v Uhrách zavádí nutně do Stoličného Bělehradu, odkud si přinesli zpět na Sázavu předlohu tetrakonchální dispozice a uskutečnili ji zde v poplatnosti k místním stavebním podmínkám (tvrdý kámen, červený pískovec atd.). Říkáme-li o ní, že obráží půdorysné a konstruktivní schéma byzantského stavebnictví, pak musíme mít na paměti celou složitost společenského a kulturního vývoje raného středověku s neméně složitou ideologií křesťanskou, v níž východní Evropa i přední Asie hrály nemalou úlohu.

Literatura

- První pokračovatelé Kosmovi, Praha 1950. Překlad K. Hrdiny str. 71.
Kosmova kronika česká, Praha 1972, str. 210. Překlad K. Hrdiny a M. Bláhové.
A. Merhautová-Livorová, K vývoji románských centrálních staveb v Čechách. Umění 3 1955, 128; zde je uvedena ostatní literatura.
J. Macúrek, Dějiny Maďarů a uherského státu, 1934 Praha.
R. Nový, Přemyslovský stát v 11. a 12. století 1972 Praha.
E. Bláhová, A. I. Konzal, Staroslověnské legendy českého původu. Praha 1976, 11—15.
W. Elfemann, Die karolingisch-ottonischen Bauten zu Werden, 1899.
W. Guyan, Das Salvator-Kloster zu Schaffhausen. Zeitschrift f. schweizerische Kunst-historie u. Kunstgeschichte 36/1979, 3, 151.
R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture. (The Pelican History of Art, 2247). Harmondsworth: Penguin Books 1965.
A. Kralovánszky, Az Ezeréves Székesfehérvár Korai Története. Elet Es Tudomány 33 1972, 1556—1562.
W. Braunfels, Abenländische Klosterbaukunst. 1969, Köln.
B. Brentjes, Armenie. Tři tisíce let dějin a kultury. 1976 Praha.

T. Gersamia, Architektonické památky středověké Gruzie, Pam. péče 2 1975, 66.

Evi Melas (Ed). Alte Kirchen und Klöster Griechenlands, 1972, Köln.

K. Reichertová, Stavební počátky bývalého slovanského kláštera na Sázavě. Umění XXVI 1978 2, 134—151.

Zusammenfassung

Das Exil des Konvents von Sázava in Ungarn und sein Ausdruck im Bau des ehemaligen Klosters von Sázava während der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts

Die Entdeckung eines zentralen Sakralbaus im Nordgarten des ehemaligen Klosters in Sázava regte zu Erwägungen über dieses Bauobjekt an, auf das sich mehrere geschichtliche Daten beziehen (Chronik des Mönches von Sázava, Tschechische Chronik des Kosmas). Mit der Entwicklung der romanischen Zentralbauten in Böhmen haben sich bereits früher manche Historiker befaßt (A. Merhautová-Livorová, 1955; hier findet man die übrige Literatur). Beachten wir nun die geschichtlichen Zusammenhänge, die die Stellung des Přemyslidenstaates in Mitteleuropa umreißen, wo einander die Interessen der Nachbarn und der päpstlichen Kurie begegneten (R. Nový, 1972). Die Geschicklichkeit der einzelnen Herrscher, ihre verwandtschaftlichen Beziehungen und innerpolitische Situation boten häufig den Modus und das Ergebnis von Lösungen an. Mit Břetislav I. († 1055) endet eine Phase der politischen Entwicklung des geeinigten Přemyslidenstaates. Seit der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts griff der Investiturstreit mit dem römischen Kaiser auch in die politischen Verhältnisse des slawisch-ungarischen Mitteleuropa ein. In Böhmen gelangt Spytihněv II (1055—1061) an die Regierung, der bei Kaiser Heinrich II. in Regensburg 1055 die Anerkennung seines Fürstentums erreicht. Sein Bruder Vratislav II. geht nach Ungarn ins Exil, und mit ihm auch der Konvent von Sázava, dem Spytihněv nicht gewogen war und ihm, nach den Worten des Mönches von Sázava, vorwarf „er habe sich mit der Slawischen Schrift im Ketzertum verstrickt und bestehe überhaupt aus Gottesleugnern“. Ein weiterer Grund des Exodus der Mönche von Sázava beruhte auch im Umstand, daß sie den aufständischen Vratislav in seinem Kampf um den Fürstenthron unterstützt hatten, weil sie Spytihněvs Bemühungen mißtrauten, das Gefallen des Papstes Gregor VII zu erwerben.

Am Arpaden Hof des ungarischen Königs Andreas und seiner Gattin Anastasia aus dem Geschlecht der Ruriks festigten sich die Kontakte des Konvents von Sázava mit Kiew, von denen auch literarhistorische Quellen sprechen (Bláhová—Rogov—Konzal 1976). Obwohl Regensburg im religiösen Leben des Tschechischen Staates erfolgreicher war als Großmähren, ist es klar, daß sich die slawische Kirchensprache lange erhalten hat, wobei aber die slawischen Priester keine feindliche Einstellung zur lateinischen Liturgie oder lateinischen Heiligen hegten. Das beweist schließlich auch der Mönch von Sázava, wenn er alle in Božetěchs Umbau beigelegten Reliquien aufzählt, ob sie östlichen oder westlichen Heiligen gehörten. Es gibt auch manche Beweise dafür, daß in den Benediktinerkreisen Böhmens eine Symbiose des slawischen und lateinischen Schrifttums existierte (Slawischen Glossen aus dem Kloster von Ostrov).

Auch im Arpadenreich begann sich die christliche Ideologie aus dem Westen und aus den östlichen Gebieten von Byzanz zu verbreiten (Der hl. Stephan umgab sich mit Griechen). Alt-Pannonien wurde zum Zentrum dieses Reiches mit dem Hauptsitz des Stammes der Magyaren in Stuhlweißenburg, dem heutigen Szekesfehervár, und antiken Alba Regia. Schon im 11. Jahrhundert drangen nach Ungarn byzantinische Kultureinflüsse vor (das Diadem für Géza I. von Kaiser Michael aus dem Jahr 1075 wurde zum Bestandteil der ungarischen Königskrone). Neben Benediktinerklöstern entstanden hier schon im 10. Jahrhundert byzantinische Klöster (des griechisch-orientalischen Typs). Visegrad an der Donau gehörte bereits im 9. Jahrhundert zum Großmährischen Reich und später stand hier ein Basiliankloster in Šibrik an der Donau. Ungarische Archäologen haben festgestellt, daß in dem später von den Türken zerstörten Stuhlweißenburg bedeutende frühchristliche Bau-

werke standen, von denen eines sich im Grundriß vor der barocken Peter-und-Paul-Kirche abzeichnet. Sie läßt die Form einer Tetrakoncha ähnlicher Ausmaße erkennen, wie die erwähnte Zentrale in Sázava (Székesfehérvár 12,5 × 12,5 m, Sázava 11,70 × 12,20 m). Man fand dort eine Bestattung, die als Grab des ersten christlichen Fürsten Géza gilt († 997). Dieser Bau wurde fast gleichzeitig mit der Zentrale von Sázava entdeckt, aber, von populären Presseartikeln abgesehen, in der Fachliteratur noch nicht publiziert.

Selbstverständlich begegnet man auch anderswo in Europa älteren und jüngeren archäologischen Entdeckungen zentraler Sakraldispositionen des tetrakonchalen Typs. Ihre Einreihung und Wertung im Strom der architektonischen Entwicklung des frühen Mittelalters ist unterschiedlich, sie unterliegt dem Wissensstand der Zeit und steht im Mittelpunkt weitreichender Erwägungen. Die Problematik der tschechischen Zentralen ähnlichen Typs (mit prismatischem Zentrum) hat früher schon A. Merhautová-Livorová (op. cit.) bearbeitet und es nimmt nicht wunder, daß die sich zwar auf historische Daten stützenden kunstgeschichtlichen Auslegungen recht labil und auf die Verfeinerung der historisch-archäologischen Methodik angewiesen waren. Das gilt auch für die karolingisch-ottonischen Bauten (W. Elfemann 1899) oder die Bauobjekte der Benediktiner (W. Guyan 1979) u. a. Bei der Dispositionsanalyse der Benediktinerklöster gliedert die historische Archäologie Bauobjekte des tetrakonchalen Typs aus, die auf das Zusammenstoßen und Zusammenleben des lateinischen und östlichen Ritus hinweisen. Nur von diesem Überbauaspekt aus kann man das Gewirr von Bautypen des Frühmittelalters verstehen, wie W. Braunfels 1969 anschaulich dargelegt hat. Selbstverständlich ergibt sich die Bearbeitung der materiellen Baumasse aus den komplizierten Strömungen der gesellschaftlichen Gesamtentwicklung, die auch in der frühmittelalterlichen Kunst ihren Ausdruck gefunden haben.

Alle bisherigen Ansichten über die Entwicklung der romanischen Zentralbauten, die sie mit der Baukunst Südosteuropas oder unmittelbar von Byzanz, ja sogar Armenien (Krautheimer 1965) in Verbindung setzen, oder sich an hellenistisch-römische Zusammenhänge hielten, haben zumindest teilweise den Kern der Frage berührt. Offenbar gibt es nichts Neues auf der Welt. Alles was entsteht, modifiziert ältere Vorlagen im Geiste der neuen Gesellschaftsideologie. Wenn wir der Wahrheit entsprechen wollen, müssen wir in Betracht ziehen, wo man den ältesten Zentralbauten des tetrakonchalen Typs begegnet. Es ist Armenien mit den ältesten Heiligtümern aus dem 6. und 7. Jahrhundert (Mastara, Etschmiadsin, Zvartnots) und einer Reihe weiterer aus dem 9. und 10. Jahrhundert (Sevan-See mit seinen Heiligtümern) (B. Brentjes 1976), dann Grusinien, wo man Grundrißdispositionen in der Form des griechischen Kreuzes und verschiedene Konstruktionslösungen seit dem 6. Jahrhundert findet (Dshwary, Ateni, Schuamta, Martwill, Dranda usw.) (T. Gersamia 1975).

Die Hochblüte der christlichen Architektur Griechenlands lag zwischen dem 10. und 11. Jahrhundert. Aus dieser Zeit blieben Zentralbauten besonders in Saloniki (hl. Apostel, Panigla Chalkeon), in Mistra (Pantanassa, Metropolis) u. a. (E. Melas [Ed.] 1972) erhalten.

Die angedeuteten historischen und kunstgeschichtlichen Gegebenheiten beleuchten die Stellung Mitteleuropas im Wirbel verschiedener Kulturströmungen, die von der gesellschaftlichen Entwicklung des 11. Jahrhunderts vorgezeichnet waren. Wenn wir die historische Datierung der Zentrale von Sázava (Reichertová 1978) in das Jahr 1070 auch mit sozialen Beziehungen Stützen wollen, führt uns das Exil der Mönche von Sázava in Ungarn notwendigerweise nach Stuhlweißenburg, woher sie die Vorlage der tetrakonchalen Disposition offenbar nach Sázava mitgebracht und sie hier im Rahmen der örtlichen Baubedingungen (herter Stein, roter Sandstein usw.) verwirklicht haben. Wenn wir behaupten, daß diese Disposition im Grundriß und Konstruktionsschema der byzantinischen Baukunst entspricht, müssen wir dabei die ganze komplizierte gesellschaftliche und kulturelle Entwicklung des frühen Mittelalters und die nicht weniger komplizierte christliche Ideologie im Auge behalten, in der Osteuropa und Vorderasien keine geringe Rolle gespielt haben.

Abb. 1. Sázava, Nordgarten. Zentrale des hl. Kreuzes. Gegenwärtiger Zustand.

